

2009'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN İNSAN HAKLARI İHLALLERİ KARŞISINDAKİ TUTUMU

Dr. Eren Alper YILMAZ¹

Öz: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni uluslararası düzende, her ne kadar birçok devlet gerek kalıcı barışın sağlanması, gerekse insan hakları ihlallerinin önlenmesi için çeşitli uluslararası sözleşmelere imza atmış olsalar da, halen kişilerin hak ve özgürlüklerine dünyanın hemen hemen her bölgesinde çeşitli saldırılar yapılmaktadır. Türkiye de, Soğuk Savaş sürecinde taraf olduğu bazı uluslararası antlaşmalar bağlamında, olası insan hakları ihlallerine karşı tepki göstermeyi taahhüt etmiştir. Bu çalışmada, 2009 yılından itibaren Türkiye'nin bilhassa Türk ve Müslüman coğrafyalarda insan hakları ihlallerine karşı geliştirdiği siyasi tutum analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Türk Dış Politikası, İnsan Hakları İhlalleri, Uluslararası Sözleşme.*

Article Category: International Relations/Political Science

Date of Submission: 06.01.2021

Date of Acceptance: 08.01.2021

¹ Dr. Araştırma Görevlisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü, Uluslararası Politika Akademisi (UPA) yazarı.
Email: alpery@adu.edu.tr.
ORCID: 0000-0002-5137-4948.

TURKEY'S ATTITUDE TOWARDS HUMAN RIGHTS VIOLATIONS SINCE 2009

Abstract: Although many states have signed different international agreements to provide permanent peace and prevent human rights violations in the new world order established after the Second World War, there have been attacks against people's rights and freedom in almost every region of the world. Turkey has also guaranteed to respond to possible human rights violations within the context of some international conventions that it had signed. In this study, the political attitude of Turkey towards human rights violations since 2009, especially in Turkish and Muslim geographies, will be analyzed.

Keywords: *Turkish Foreign Policy, Human Rights Violations, International Convention.*

Giriş

İnsan hakları, genel olarak bireylerin doğuştan sahip olduğu ve devlete karşı iddia edebileceği haklar olmakla birlikte, sınırların geçişkenliği, uluslararası sistemin kaotik yapısı, devletlerin ve uluslararası örgütlerin bölgesel ve küresel arenada daha aktif bir rol oynaması gibi sebeplerle, zaman içerisinde yalnızca bireyleri değil, devletleri de ilgilendiren bir konu haline gelmiştir. İnsan hakları ihlalleri konusunda, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, barışı, demokrasiyi ve güvenliği sağlayabilmek amacıyla imzalanan uluslararası sözleşmeler hasebiyle, devletler, yalnızca kendi vatandaşlarına karşı değil, hakları, özgürlükleri ve insani değerleri elinden alınan dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan vatandaşlara karşı da sorumluluk almaya başlamışlardır. Bu süreçte Afrika kıtasında yaşanan bir insan hakları ihlaline karşı Avrupa kıtasından tepkiler yükselbilmiş; bu tepkiler, kınama gibi basit yöntemlerle gösterilebildiği gibi, ağır yaptırımlar şeklinde de uygulamaya konulmuştur.

Türkiye de, 1949 yılında taraf olduğu “*İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*” çerçevesinde, dünya üzerindeki insan hakları ihlallerinin önüne geçilmesine, her türlü ayrımcılığın engellenerek bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunmasına, temel insani değerlerin şiddet ve baskıdan dolayı zarar görmemesine ve barışın sağlanmasına yönelik bir tutum sergileyeceğine dair siyasi taahhütte bulunmuştur. Zamanla “*Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*” ve “*Paris Şartı*” gibi insan hakları temelli mevzuatlara da imza atan Türkiye, dünya üzerinde yaşanan ihlallere daha güçlü şekilde sesini çıkarabilme hakkını kazanmıştır. Fakat Türkiye, bu sorumluluğu ve nüfuzunu daha çok Ortadoğu, Kafkasya ve Asya’da Türklere ve Müslümanlara karşı kullanmayı tercih etmiş; bunda yeri geldiğinde başarılı olmuş, yeri geldiğinde ise pasif bir tutum göstermiştir.

Bu çalışmada, 2009 yılından günümüze kadar olan süreçte Türkiye’nin çoğunlukla Müslüman coğrafyalardaki insan hakları ihlallerine karşı olan siyasi (dış politik) tutumu analiz edilecektir. Çalışmada, ilk olarak insan hakları bağlamında kullanılan diplomasi araçları kavramsal olarak açıklanacaktır. İkinci bölümde, Türkiye’nin imza atmış olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerine yer verilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise, 2009-2020 döneminde bölgesel ve küresel çapta yaşanan siyasi krizlerin de tetiklemesi sebebiyle Türkiye’nin kendisine yakın Müslüman coğrafyalarda insan hakları ihlallerine karşı göstermiş olduğu tepkilerin boyutu ve bu ihlallere karşı yapılan kamuoyu baskılarının Türkiye açısından siyasi kazanımlar sağlayıp sağlamadığı analiz edilecektir.

1. İnsan Hakları Bağlamında Kullanılan Diplomasi Araçları

Bir devletin, diğer devletlerde yaşayan bireylerin insani haklarını korumak ve bu normların yaygınlaştırılmasını sağlamak için dış politikasında hangi araçlara yer vereceği, o devletin insan hakları koruyuculuk misyonunu yerine getirmek için nasıl bir maliyet üstlenmeyi öngöreceği ile doğru orantılıdır.² Başka bir devletin güdümünde yaşayan ve hakları ihlal edilen toplumların koruyuculuğunun üstlenilmesi, askeri müdahale biçiminde tezahür edebileceği gibi, diplomatik kanallarla da gerçekleşebilir. Bir diğer ifadeyle, her devletin insan hakları ihlallerinin önüne geçmek için kullanacağı yöntem ve usuller farklılık arz etmektedir. Bu yöntem ve usuller, ihlalin boyutuna, müdahale edilen devletin iç politik yapısına ve uluslararası sistemin koşullarına göre şekillenebilir. Bu noktada uygulamaya konulacak dış politika araçları “açık ve gizli diplomasi”, “ikili ve çok taraflı diplomasi” ve “bireysel diplomasi” araçları olmak üzere üç temel şekilde kategorize edilebilir.

1.1. Açık ve Gizli Diplomasi Araçları

Gizli diplomasiye tepki olarak ortaya atılan açık diplomasi anlayışı; ikili ilişkilerin ve dış politikadaki tepkiler veya taleplerin kapalı kapılar ardında değil, kamuoyuna açık bir şekilde yönetilmesidir. Bu bağlamda, tarafların yüklenecekleri hak ve sorumlulukların kamuoyunun bilgi ve denetimine sunulması amaçlanmaktadır. Özellikle barış zamanlarında, tüm taraflarca ve her düzeyde açık diplomasi bir gereği olarak bilgi paylaşımı yapmak siyaseten en doğru seçenektir.³ İnsan hakları bakımından açık diplomasiyi değerlendirecek olursak; baskıcı, otoriter veya diktatörce (diktatoryal) devletler tarafından ortaya konulan hak ve özgürlük ihlallerinin kamuoyuna yansiyacak biçimde hedef devlete iletilmesidir. Bu noktada, kendi vatandaşının temel haklarını baskı altına aldığı düşünülen devletin tüm dünya kamuoyu önünde eleştirilmesi, o devletin yapmış olduğu zulmün boyutuna dikkat çekmek açısından elzemdir. Hedef ülkeye yönelik hazırlanan insani durum raporları, insan hakları savunucularının bir devlet tarafından davet edilerek medya aracılığı ile konuşma yaptırılması gibi yazılı veya sözlü uygulamalar, açık diplomasi yaygın kullanılan araçlarındandır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi'nin (OHCHR) ülkelere yönelik olarak yayınlamış olduğu yıllık raporlar, işte bu tür diplomasiye örnek olarak verilebilir.⁴

Gizli diplomasi ise, taraflar arasındaki ilişkilerin kamuoyuna kapalı bir şekilde, bir diğer ifadeyle, kapalı kapılar ardında yürütülmesidir. Gilboa'ya göre, gizli diplomasi; medyanın ve

² Jack Donnelly (2013), *Universal Human Rights in Theory and Practice*, London: Cornell University Press, s. 164.

³ Walter Clemens (2011), “History Shows Us That Open Diplomacy Is Best”, *Global Asia*, Cilt 6, Sayı: 1, s. 49.

⁴ United Nations Human Rights Office (2020), “Annual Reports, Appeals and Plans”, Erişim Tarihi: 30.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.ohchr.org/en/publicationsresources/pages/annualreportappeal.aspx>.

halkın müzakerelerden ve ilgili politika süreçlerinden tamamen soyutlanması ve dışlanmasıdır.⁵ Devlet görevlilerine uluslararası müzakerelerde yüksek düzeyde takdir yetkisi verilirken, daha geniş kamuoyu temel diplomatik meselelerden veya bu süreçte kullanılan yöntemlerden habersiz bırakılmaktadır. Gizli diplomasi, liderler arasında yapıcı görüşmeler için elverişli bir ortam sağlayarak, barış müzakerelerinin kilidinin açılmasını da sağlayabilir. İnsan hakları açısından bakıldığında ise, gizli diplomasi ile hedeflenen; insan haklarını ihlal eden ülke ile görüşmeleri gizli tutarak, onu dünya kamuoyunun önünde küçük düşürmemek ve devletin dışarıdaki imajına hanel getirmemektir. Bu doğrultuda, hedef ülke ile öncelikle gizli diplomasi yöntemi ile iletişim kurulmakta, eğer demokratik talepler yerine getirilmez ve insan hakları ihlallerinin önüne geçilmezse, zorunlu olarak açık diplomasiye geçilmektedir. Eski Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Dışişleri Bakanı Henry Kissenger (1973-1977), açık diplomasiin beklenmeyen sonuçlar doğurduğunu söylemiş ve gizli diplomasiyi savunmuştur.⁶

1.2. İkili ve Çok Taraflı Diplomasi Araçları

İkili diplomasi, yalnızca iki devlet arasında sürdürülen ve başka hiçbir aktörün müzakerelerin hiçbir aşamasında yer almadığı diplomatik ilişkileri ifade etmektedir. Eger bir devlet, ikili ilişkilerdeki sorunları yalnızca hedef devlete iletiyorsa, ikili diplomasi aracını kullanmış olmaktadır. Bu şekilde, sorun, bizzat eleştiren ve eleştiriye hedef olan devletler arasında karşılıklı biçimde çözülmektedir. İnsan hakları minvalinde düşünüldüğünde, ikili diplomasi, tarafların birbirlerine karşı ülkelerinde uyguladıkları insan hakları ihlallerini sonlandırma çağrısında bulunması ve bunun için Büyükelçilerini, diplomatlarını ve Dışişleri Bakanlarını devreye sokması ile gerçekleşmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Almanya'da yaşayan Türklere yönelik olarak yapılan baskıların sona ermesi için Almanya ile yapmış olduğu ikili müzakereler⁷, ikili diplomasi ağının bir örneği olarak görülebilir. Ancak bir krizin veya sorunun çözümü için diğer küresel aktörler de devreye sokuluyorsa (BM, AB, AGİT vs.), bu, bir tür çok taraflı diplomasi örneğidir. Buradaki amaç, farklı aktörleri de sürece dahil ederek, hedef devletle ikili ilişkilerin bozulmamasıdır.

1.3. Bireysel Diplomasi Araçları

⁵ Eytan Gilboa (1998), "Secret Diplomacy in the Television Age", *International Communication Gazette*, Cilt 60, Sayı: 3, s. 213.

⁶ Clair Apodaca (2006), *Understanding U.S. Human Rights Policy: A Paradoxical Legacy*, New York: Routledge, s. 17.

⁷ *Hürriyet* (2020), "Erdoğan'a oy veren Almanyalı Türkler baskı altında", 23.01.2020, Erişim Tarihi: 28.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/avrupa/biz-sozlesmeye-bagliyiz-bir-de-abye-bakalim-41426259>.

Taraflar arasında açık veya gizli olarak yürütülen müzakere sürecinin olumsuz sonuçlanması halinde, hedef ülkeye, başka bir ülke tarafından, insan hakları ihlallerini önlemek amacıyla bireysel girişimlerde ve başvurularda da bulunulabilir. Luard, bir devletin insan hakları ihlallerini önlemek amacı ile başka bir devlete karşı alacağı bireysel tedbirleri birkaç kategoriye ayırmıştır. Bunlar; ekonomik ambargo konulması, Büyükelçilerin geri çekilmesi, kültürel ve sportif faaliyetlerin engellenmesi, uluslararası kuruluşlara insan hakları ihlallerinin incelenmesi için çağrı yapılması ve askeri müdahalenin yapılması gibi tedbirlerdir.⁸ Donely ise, bu sayılan araçlara ek olarak, insan hakları ihlalinde bulunan ülkedeki sivil toplum örgütlerine ve muhalif gruplara destek verilmesinin yanı sıra, o ülkenin işgal edilmesini de bireysel diplomasi aracı olarak görmektedir.⁹ Avrupa Birliği'nin (AB) Türkiye'deki insan hakları ihlallerini gerekçe göstererek müzakereleri askıya alması, ABD'nin “*insan hakları ve demokrasi inşası*” gibi sebepleri öne sürerek Afganistan'a 2001 ve Irak'a 2003 yılında yapmış olduğu askeri müdahaleler, yine ABD'nin kendi vatandaşına karşı kimyasal silah saldırısı düzenlemekle suçladığı Suriye hükümetine yönelik yüzlerce bürokrat ve iş adamını yaptırım listesine alması, bireysel diplomatik araçların en somut örneklerindedir.

2. Türkiye'nin Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerine Üyelikleri

İkinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu yıkım ve güvenlik endişesi, kalıcı barış ortamının sağlanabilmesi adına savaşın kazanan devletleri tarafından uluslararası bir örgüt kurulmasını ve uluslararası hukuk çerçevesinde demokrasi ve insan haklarına yönelik düzenlemeler yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Savaş sonrası yeni dünya düzeninde yönünü Batı'ya çeviren Türkiye de, bu düzenlemelere imza atan devletlerin başında gelmiştir. Bu çerçevede, bu bölümde Türkiye'nin taraf olduğu bazı uluslararası sözleşmelere vurgu yapmak, konunun anlaşılması adına faydalı olacaktır.

2.1. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne Taraf Olma (1949)

Soğuk Savaş sürecinin başlamasıyla birlikte, devletler arasında barışın sağlanması, evrensel insan haklarının korunması ve demokrasi zemininin hazırlanması için 25 Nisan 1945'te San Francisco Konferansı ile Birleşmiş Milletler (BM) adlı uluslararası örgüt kurulmuştur. Bu örgüte bağlı olan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ise, 10 Aralık 1948 tarihinde İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni kabul etmiştir. Oylamaya katılan BM üyesi 48 devletin temsilcileri, bu bildirgeye “*olumlu*” oy vermiştir. Türkiye de bildirgeye olumlu oy vererek, 6 Nisan 1949'da

⁸ Evan Luard (1980), “Human Rights and Foreign Policy”, *International Affairs*, Cilt 56, Sayı: 4, s. 598.

⁹ Jack Donnelly (2013), *Universal Human Rights in Theory and Practice*, s. 164.

beyannameyi kabul eden ülkeler arasına katılmıştır. Böylece, Türkiye, insan hakları ihlallerinin önüne geçilmesine, ayırım yapılmadan her bireyin hak ve özgürlüklerin korunmasına ve dünya üzerinde adalet, özgürlük ve barışın sağlanmasına dair bir politika izleyeceğini uluslararası kamuoyuna taahhüt etmiştir.

2.2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Yürürlüğe Girmesi (1954)

Avrupa Konseyi üyesi devletlerin Dışişleri Bakanları tarafından Roma'da 4 Kasım 1950 tarihinde imzalanan sözleşmeyi, Türkiye de aynı tarihte imzalamıştır. Sözleşme, 19 Mart 1954 tarih ve 8662 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.¹⁰ Sözleşmede, daha önce imzalanan İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'nde güvence altına alınan medeni ve siyasi hakların sınırlı bir bölümüne yer verilmiştir. Bu sınırlı haklar listesi, daha sonra yürürlüğe giren protokollerle genişletilmiştir. Özellikle 2001 yılından itibaren hayata geçirilen çok sayıda yasal ve anayasal düzenlemeyle, Türkiye'nin mevzuatı, vatandaşların demokratik hak ve temel özgürlüklerinin genişletilmesini baz alarak, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) müktesebatıyla uyumlu bir şekilde düzenlenmiştir. Bilhassa AİHS hükümlerinin pratiğe dökülmesini daha etkin kılmak amacıyla getirilen Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolunun açılması hükmü, 23 Eylül 2012 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu yasal düzenlemeler, o dönemlerde Türkiye'nin dış politikada AB ile tam üyelik müzakerelerinin sürdürülmesi açısından da hem Türk, hem de Avrupalı diplomatlar açısından hayati adımlar olarak görülmüştür.

2.3. Paris Şartı'nın (AGİK) İmzalanması (1990)

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda imzalanan ve insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti ilkelerinin vurgulandığı Paris Şartı, 21 Kasım 1990 tarihinde AB üyesi ve üyeliğe aday birçok ülke tarafından kabul edilmiştir. Türkiye de, bu antlaşmaya imza atan ülkeler arasında yer almaktadır. İlişkilerin o dönemden itibaren saygıya ve işbirliğine dayalı olacağını ilan eden ülkeler, Avrupa'nın bölünmüşlüğüne ve cepheleşmenin sona ereceğine, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğüne sonuna kadar bağlı olacaklarına, devletlerin kendi güvenlik düzenlemeleri özgürlüğüne sahip olacaklarına ve ekonomik ve toplumsal kalkınma için gerekli altyapının oluşturulacağına vurgu yapmışlardır.¹¹

¹⁰ Cüneyt Er (2004), "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 1. Maddesi: İnsan Haklarına Saygı Yükümlülüğü ve Sözleşme'nin Uygulanması", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı: 53, s. 45.

¹¹ İnsan Hakları Derneği (1990), "Paris Şartı", Erişim Tarihi: 30.01.2020, Erişim Adresi: <https://www.ihd.org.tr/par-rti/>.

1990 Paris Şartı ile birlikte, AGİK'in siyasi danışma mekanizmaları ve bir dizi daimi organ aracılığıyla kurumsallaşması ihtiyacının gerekliliğine karar verilmiş, 1994 Budapeşte Zirvesi'nde ise AGİK bir uluslararası teşkilata dönüşerek, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) adını almıştır. Bu çerçevede, Türkiye; terörizm, kolluk kuvvetleri faaliyetleri, sınır güvenliği ve yönetimi gibi konuların yanı sıra, ayrımcılıkla mücadele, göç ve uyumun sağlanması, insan ticaretiyle mücadele gibi alanlar başta olmak üzere direkt olarak insan hakları ile ilgili konularda da AGİT'in çalışmalarına katkıda bulunmakta ve AGİT kurumları ile işbirliği yapmaktadır.¹²

3. 2009-2019 Arasındaki İnsan Hakları İhlalleri Karşısında Türk Dış Politikası

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti/AKP), 2009 sonrası dış politikada “*Stratejik Derinlik*” kavramı çerçevesinde -ki bu kavrama Davutoğlu'nun aynı adlı ünlü eseri kaynaklık etmektedir-, dönemin Dışişleri Bakanı olan Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu öncülüğünde, Türkiye'nin Ortadoğu'da “*bölgesel lider*”, dünyada ise “*merkez ülke*” olarak konumlanmasını sağlamak amacıyla iddialı ve idealist bir dış politika anlayışını benimsemiştir. Bu çerçevede, etrafının düşmanlarla dolu olduğu psikolojisinden kurtularak, Türkiye'nin komşuları ile tarihten gelen sorunlarının tam olarak çözümlendiği “*komşularla sıfır sorun politikası*”, gelişmeleri önceden öngörerek ve istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına engel olmak amacıyla uygulanacak olan “*proaktif diplomasi*” ve uluslararası örgütlere daha yoğun bir katılım ve daha fazla inisiyatif almaya yönelik bir anlayış olan “*ritmik diplomasi*” modellerinin uygulanması amaçlanmıştır.

Bu çerçevede, “*insan hakları ihlalleri*” ve “*daha fazla demokrasi*” kavramları Türkiye için dış politikada öncelikli konular haline gelmiş ve Ankara, uluslararası toplumda sesini daha fazla duyurmaya çalışan İdealist (değerlere dayalı) bir dış politika anlayışı benimsenmiştir. Uzunca bir süredir Batı nezdinde insan hakları ihlalleri ile eleştirilen Türkiye, bu noktada uluslararası kamuoyuna adeta ders vermek istemiş ve uluslararası sistemdeki anti-demokratik eylemleri (askeri darbeler, diktatörlükler vs.) asıl Batılı ülkelerin koruduğuna ve bu tarz olayların Batı ülkelerinin hamiliğini üstlendiği devletlerden geldiğine dikkat çekmiştir. 2009 yılında Davos Krizi ile başlayan bu süreç, Arap Baharı'nın patlak vermesiyle büyüyen mülteciler konusunu da ele alacak şekilde günümüze dek devam etmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin insan hakları ihlalleri konusunda aktif olarak hareket ettiği

¹² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)”, Erişim Tarihi: 02.01.2021, Erişim Adresi: <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ve-avrupa-guvenli-ve-isbirligi-teskilati-agit.tr.mfa>.

dönemler olduğu kadar, pasif kaldığı ve sesini yeteri kadar duyuramadığı, hatta eleştirildiği dönemler de olmuştur.

3.1. Davos Zirvesi ve Türkiye'nin İsrail'e Tepkisi

Ortadoğu'da bölgesel lider ülke olma amacıyla hareket ederek, bölgedeki en eski ve köklü sorunlardan birinin çözümünde arabuluculuk yapmak isteyen Türkiye, AK Parti döneminde İsrail-Filistin Sorunu'nun çözümüne de ciddiyetle eğilmiştir. Bu arabuluculuk siyaseti sonucunda İsrail-Filistin arasında yaşanan krizler ise, doğrudan Türkiye-İsrail ilişkilerine de yansımıştır.¹³

Her ne kadar Türkiye'nin bu süreçte amacı, taraflardan biri ile çatışmaya girmeden yalnızca taraflar arasında orta yolu bulmak ve bu minvalde Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanlığı döneminde hayata geçirmek istediği proaktif diplomasi yöntemini kullanmak olsa da, uluslararası sistemden kaynaklanan bir takım gelişmeler, Türkiye'nin bazı ülkelerle kriz yaşamasına yol açmıştır. Uluslararası sistemin yapısından kaynaklanan bazı gelişmeler de Türkiye'nin dikkatini insan hakları ihlallerine daha fazla çekmiş; böylelikle Türk dış politikası, zaman zaman Ortadoğu'da yaşanan zulümlere vurgu yaparak, insan haklarının hamiliğini yapan aktif bir tutum göstermiştir. Bu tutumun sesli olarak dile getirilmesi, Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanlığı döneminde ilk kez 29 Ocak 2009 tarihinde İsviçre'nin Davos kentinde düzenlenen “*Dünya Ekonomik Forumu*” toplantıları sırasında yaşanmıştır. Davos Dünya Ekonomik Forumu'nda Gazze konulu panelde moderatör olan *The Wall Street Journal* gazetesi yazarı David Ignatius'un süresinin dolduğunu belirterek sözünü kesmesine tepki olarak, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, sunucunun bu hareketine “*one minute*” (bir dakika) diyerek tepki göstermiş; ayrıca hemen bu sözün sonrasında, panelde kendisiyle birlikte konuşmacı olan İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e dönerek, ülkesinin Filistinli sivillere yönelik tutumlarından dolayı “*Siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz, Gazze'de plajlardaki çocukları nasıl vurduğunuzu çok iyi biliyorum.*” sözleriyle, İsrail'i sert şekilde eleştirmiştir. Bu sözler, Türkiye'nin Filistin'de İsrail baskısına ve zulmüne maruz kalan Müslümanların haklarını savunması ve Filistin Davası olarak bilinen siyasi mücadelenin hamiliğini üstlenmesi açısından önemli bir dönüm noktasıdır.

İsrail'le ilişkilerin daha çatışmacı bir boyuta ulaşması nedeniyle ülke içerisindeki yerleşik diplomatik çevrelerce eleştirilen ve kaygıyla izlenen bu sürecin, ilginç bir şekilde, dönemin

¹³ Bulut Gürpınar (2017), “Dış Politika ve Kamuoyu: Mavi Marmara Krizi”, *Journal of International Social Research*, Cilt 10, No: 53, s. 243.

Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve Türkiye açısından bazı getirileri de olmuştur. Öncelikle, Erdoğan'ın bu beklenmedik çıkışı, kendisinin Türkiye'ye dönüşte geniş halk kitleleri tarafından bir kahraman gibi algılanmasının yanı sıra, Arap dünyasında da popülerliğinin artmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴ Arap kamuoyu da, büyük ölçüde Erdoğan'ın insan hakları ihlalleri karşısındaki bu tutumuna destek vermiş; nitekim merkezi Kahire'de bulunan Ahrım Stratejik Araştırmalar Merkezi, Erdoğan'ın bu hareketinin Arap dünyasında çok büyük bir etki meydana getireceğinin ve Türkiye'nin hem demokratik, hem de insan haklarına saygılı bu tutumunun takdirle karşılanması gerektiğinin altını çizmiştir.¹⁵ Londra'da Arapça yayımlanan *El Kuds El Arabi* gazetesi ise, Erdoğan'ın tavrına teşekkür ederek, “*onun İslami ve asil cevherini ortaya koymasının bir ilk olmadığını, her seferinde İsrail saldırılarının karşısında durup Gazze'de İsrail tarafından yapılan insan hakları ihlallerini ve katliamları kınadığını*”¹⁶ vurgulamıştır. Ayrıca Arap dünyasının Nobel Ödülü olarak kabul edilen “*Kral Faysal Ödülü*”, bu dönemde Türkiye Başbakanı olan Recep Tayyip Erdoğan'a layık görülmüş; bu ödüldeki en büyük payın ise Erdoğan'ın Davos'ta İsrail'e karşı gösterdiği cesaret örneği ve İslam dünyasının bu haklı davasına önemli katkı sağlaması olduğu ifade edilmiştir.¹⁷

Erdoğan'ın Davos'taki bu tavrı, her ne kadar bazı çevreler tarafından popülizm peşinde koşmak, aşırı milliyetçi/İslamcı davranmak ve seçim yatırımı yapmak gibi gerekçelerle eleştirilse de, Türkiye iç kamuoyunda da genel olarak destek görmüştür. Erdoğan'a çoğunlukla muhalif yapıda görünen gazetecilerden Cengiz Çandar bile, o dönem yaptığı yorumlarda, Erdoğan'ın gücünü sadece Türkiye'deki yandaşlarından alan bir siyaset adamı olmadığını ve Türkiye sınırlarının çok ötesinde, Ortadoğu'nun sokaklarında da bu gücün hissedildiğini vurgulamıştır.¹⁸ Eski Kültür Bakanı ve dönemin hükümet karşıtı yayın organlarından olan *Radikal* gazetesi yazarı Namık Kemal Zeybek ise, Erdoğan'ın zalimin zulmünü yüzüne karşı haykırdığını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin onurunu kurtardığını ifade

¹⁴ Emre Erdoğan (2013), “Dış Politikada Siyasallaşma: Türk Kamuoyunun ‘Davos Krizi’ ve Etkileri Hakkındaki Değerlendirmeleri”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 10, Sayı: 37, s. 45.

¹⁵ *Finans Gündem* (2009), “Dünya Erdoğan'ı Konuşuyor”, 30.01.2009, Erişim Tarihi: 02.01.2021, Erişim Adresi: <https://m.finansgundem.com/haber/dunya-erdogani-konusuyor/255538>.

¹⁶ *CNN Türk* (2009), “Davos'taki Gazze Krizi Dış Basında”, 30.01.2009, Erişim Tarihi: 01.01.2021, Erişim Adresi: <https://www.cnnturk.com/2009/dunya/01/30/davostaki.gazze.krizi.dis.basinda/511254.0/index.html>.

¹⁷ Muhittin Ataman (2012), “Turkey and Saudi Arabia: Newly Discovered Partners?” *SETA*, 02,08.2012, Erişim Tarihi: 30.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.setav.org/en/turkey-and-saudi-arabia-newly-discovered-partners/>, s. 18.

¹⁸ Cengiz Çandar (2013), “Ortadoğu ‘yanarken’ Türkiye ne yapmalı?”, *Hürriyet*, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/ortadoğu-yanarken-türkiye-ne-yapmalı-24788613>.

etmiştir.¹⁹ Metropoll araştırma şirketinin 30 Ocak 2009 tarihinde 1.002 kişiye uyguladığı kamuoyu araştırma sonuçlarına göre, Türkiye’de görüşülen kişilerin yüzde 81’i Recep Tayyip Erdoğan’ın “İsrail’e karşı konuşmalarını” ve “Türk hükümetinin tavrını” doğru bulmuştur. Erdoğan’ın “toplantıyı terk etmesini doğru bulanlar”ın oranı ise yüzde 79’dur.²⁰

Kısacası, Davos çıkışı, Erdoğan’ın gerek Arap dünyasında, gerekse Türkiye’de ciddi şekilde destek almasına zemin hazırlamış; ayrıca bu olay, Türkiye’yi uluslararası sistemde zulüm karşısında tavrını cesurca ortaya koyan ve insan hakları ihlallerine karşı kayıtsız kalmayan bir devlet pozisyonuna getirmiştir.

3.2. Doğu Türkistan Meselesine Yönelik Olarak Türkiye’nin İstikrarsız Tutumu

Doğu Türkistan sınır bölgesinde özgürlükçü hareketlerin varlığını yıllardır inkâr ederek ulusal birliğe vurgu yapan Çin Halk Cumhuriyeti (Çin), 1990’lı yıllarda Doğu Türkistan meselesinin uluslararası medya kuruluşları vasıtasıyla uluslararası kamuoyunun gündemine taşınmasına engel olamamıştır. Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte, Çin’de daha önce yapılan reformların geri çekilmesiyle giderek ağırlaşan yaşam koşulları, Doğu Türkistan’da halkın özgürlük arayışları adına sokaklara taşmasına sebep olmuştur. 1990’lı yılların başında Çin hükümetinin Doğu Türkistan’daki baskıları giderek artmış; çok sayıda cami ve Kuran kursu kapatılmış, din görevlilerinin faaliyetlerine sınırlamalar getirilmiş ve halkı galeyana getirdiği düşünülen dinî liderler görevden alınmış veya tutuklanmıştır. Hatta bu dönemde devlet memurlarının ibadet özgürlükleri de yasaklanmıştır.²¹ Çin’in Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Müslümanlara yönelik olarak uygulamış olduğu bu asimilasyon politikaları, Çin’in din-inanç temelinde ayrımcı ve baskıcı bir siyaset izlediğini ispatlamıştır.

Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nin başkenti Urumçi’de 5 Temmuz 2009 günü başlayan olaylarda yüzlerce Uygur Türkü’nün Çin güvenlik güçleri tarafından öldürülmesi ise, yeni bir Çin mezalimini gündeme getirmiştir. Uygur kaynaklarına göre, 5 Temmuz’da Uygur kökenli en az 500 kişi öldürülmüş, 1.000 kişi ise Çin kolluk kuvvetlerinin sert güç kullanımı sonucunda yaralanmıştır. Polis ve ordunun Urumçi’de ağırlıklı olarak Uygur Türklerinin yaşadığı muhitlerde düzenlediği geniş çaplı saha operasyonlarında ise, en az 4.000 kişi Çin

¹⁹ Namık Kemal Zeybek (2009), “Başbakanı Kutluyorum”, *Radikal*, 31.01.2009, Erişim Tarihi: 29.12.2021, Erişim Adresi: <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/namik-kemal-zeybek/basbakani-kutluyorum-919369/>.

²⁰ Emre Erdoğan (2013), “Dış Politikada Siyasallaşma: Türk Kamuoyunun Davos Krizi ve Etkileri Hakkındaki Değerlendirmeleri”, s. 46.

²¹ Amnesty International (1999), “People’s Republic of China Gross: Violations of Human Rights in the Xinjiang Uighur Autonomous Region”, 21.04.1999, s. 10.

hükümetine karşı yapılan protestolar sırasında cinayet, yağmalama ve kundakçılık vakalarına karıştıkları iddialarıyla gözaltına alınmıştır.²²

Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerine yapılan baskılar ve insan hakları ihlalleri karşısında, Türkiye, Filistin konusundaki kararlılığını ve istikrarını gösterememiştir. Bu tepkiler, kınama ve uyarı niteliğinden öteye geçememiş ve Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin sorunlarını çözmeye yetmemiştir. Örneğin, 2009 yılındaki Urumçi katliamı sonrası Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak; olayların Türkiye kamuoyunda derin bir üzüntü ve endişe yarattığını ve Türk halkı ile akrabalık bağları bulunan Uygur halkının acılarının paylaşıldığını dile getirmiştir.²³ Akabinde ise, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, *“vahşet boyutlarına ulaşan olayların bir an önce sona ermesi, olayın sorumlularının hesap vermesi ve evrensel insan hakları mevzuatları çerçevesinde gerekli tedbirlerin acilen alınması”*²⁴ gerektiği yönünde beyanlarda bulunmuştur. Fakat Türkiye'nin bu çağrısı, Davos ve Mavi Marmara olaylarındaki kadar ses getirmemiş ve Müslüman devletleri ve uluslararası toplumu harekete geçirme noktasında etkili olamamıştır.

Nitekim 5 Temmuz olaylarından sonra Türkiye'den gelen sert tepki üzerine ilişkiler gerilse de, 2010 yılının Eylül ve Ekim aylarında Türk ve Çin hükümetlerinin askerî uçaklarının Konya'da gizli hava tatbikatları yapması, ilişkilerin düzelmeye başladığının ilk belirtileri olmuştur. 2010 yılının Ekim ayında Brüksel'de yapılan Asya-Avrupa Zirvesi dönüşü, dönemin Çin Başbakanı Wen Jiabao, Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmi ziyarette, Çin gibi Türkiye'nin de *“terörizm ve ayrılıkçılık”* tehditleri ile iç içe olduğunu vurgulamış ve her iki tarafın da kendi egemenliklerini ve toprak bütünlüklerini korumayı amaçladıklarını ve Türkiye ile siyasi ve ekonomik alanda işbirliğini arttırmak istediklerini ifade etmiştir. Bu açıklamalar, Türkiye'nin Uygur Sorunu'ndan ziyade, Çin ile arasındaki ticari ve siyasi ilişkilere odaklanması gerektiğine yönelik olarak verilen bir uyarı niteliğindedir.

Türkiye, bu yıllarda giderek daha çok baskı altında kalan Arakanlı ve Filistinli Müslümanların lideri olarak uluslararası toplumda ön plana çıkmış, ancak Uygurların baskı görmesi karşısında genelde sessiz kalmıştır. Nitekim 2019 yılında, ABD, Almanya, Fransa ve Birleşik Krallık'ın da içinde olduğu 22 ülke, Doğu Türkistan'daki kamplarda zorla tutulan Uygurların

²² Human Rights Watch (2009), “We are Even Afraid to Look for Them Enforced Disappearances in the Wake of Xinjiang's Protests”, 05.10.2009, s. 18.

²³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde Meydana Gelen Olaylar Hk.”, No: 118, 10.07.2009, Erişim Tarihi: 03.01.2020, Erişim Adresi: http://www.mfa.gov.tr/no_118_-08-temmuz-2009_-sincan-uygurozerk-bolgesi_nde-meydana-gelen-olaylar-hk_.tr.mfa.

²⁴ *Hürriyet* (2009), “Erdoğan Sincan katliamını kınadı”, 08.07.2009, Erişim Tarihi: 02.01.2021, Erişim Adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/12030415.asp>.

serbest bırakılması için ortak bir bildiriye imza atmış²⁵; fakat ne Türkiye, ne de başka bir İslam dünyası ülkesi bu bildiriye imza atmayı uygun bulmamıştır. Sincan'daki Uygur Türkleri ve diğer Müslüman topluluklara mensup azınlıkları keyfi gözaltılardan kurtarmak ve serbest dolaşım haklarını iade etmek için tasarlanan bu plana Türkiye'nin imza atmaması, Doğu Türkistan halkı nezdinde büyük üzüntü yaratmıştır.

2019'daki Çin ziyaretinde, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Uygur Türkleri konusunda bazı istismaların olduğunu, bu istismaların Türk-Çin ilişkilerinde olumsuz yansımalara yol açtığını ve buna izin verilmemesi gerektiğini ifade etmesi, Türkiye'nin bu konuda kısmi bir değişim içine girdiğini ve eskisi kadar keskin ifadeler kullanmayı tercih etmediğini, hatta Uygur Türkleri konusuna aşırı tepki gösteren muhalif partileri ve sivil toplum örgütlerini eleştirdiğini göstermektedir. Nitekim Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu da, 2020 yılında düzenlenen 56. Münih Güvenlik Konferansı'nda Çin Dışişleri Bakanı Wang Li ile bir araya geldikten sonra düzenlediği basın toplantısında, Uygurların aynı Çinliler gibi "tüm haklara" sahip olması gerektiğini vurgularken, öte yandan "Çin'in ülkesel bütünlüğünü destekliyoruz" mesajını vermiştir. Bu mesaj, Türkiye'nin özgürlük ve insan haklarının korunması anlamında Uygur Türklerini desteklediğini gösterse de, ayrılıkçı bir Uygur ayaklanmasını desteklemediğini de açıkça vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Türkiye, Doğu Türkistan meselesinde son yıllardaki tutumunda yeterince istikrarlı davranmamış ve daha çekingen ve tarafsız bir çizgide yürümüştür.

Türkiye'nin son yıllarda Uygur Türklerine yönelik aktif bir politika sergilememesi, Çin'in Türkiye pazarındaki ekonomik etkisini yıllar içinde arttırmasına bağlanabilir. Çin'in Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerinin kapsamı, ucuz Çin mallarının yanı sıra, hızlı demiryolu hattı, köprü ve nükleer enerji santrali inşaatları gibi çeşitli altyapı projeleriyle de genişlemiştir. Ayrıca, son yıllarda, Türkiye, Batı ile ilişkilerinde ciddi bir kırılma yaşamış; AB ile üyelik müzakereleri adeta donmuş, Doğu Akdeniz konusunda yalnızlaşmış ve Rusya'dan satın aldığı S-400 hava savunma sistemi sebebiyle de ABD tarafından savunma sanayisini hedef alan bazı yaptırımlara (CAATSA yaptırımları) maruz bırakılmıştır. Bu noktada, Türkiye, Batılı müttefiklerine siyasi alternatif arayışı içine girmiş ve yönünü Asya'ya çevirerek, yükselen bir ekonomik güç olan Çin'le ittifak kurma yoluna gitmiştir. Hem ekonomik, hem de siyasi

²⁵ *Independent Türkçe* (2019), "Doğu Türkistan için 22 ülkeden ortak bildiri.. İmza atanlar arasında hiçbir İslam ülkesi yok", 11.07.2019, Erişim Tarihi: 03.01.2021, Erişim Adresi: <https://www.indyturk.com/node/50161/d%C3%BCnya/do%C4%9Fu-t%C3%BCrkistan-i%C3%A7in-22-%C3%BClkeden-ortak-bildiri-imza-atanlar-aras%C4%B1nda-hi%C3%A7bir-islam>.

sebeplerden ötürü, Türkiye, son yıllarda Uygur Türkleri konusunda itidalli davranmış; pragmatik bir bakış açısıyla çıkarlarını ön planda bulundurarak hareket etmiş ve bu konuda Filistin Davası konusunda gösterdiği kararlılığı gösterememiştir.

3.3. Mavi Marmara Baskını Sonrasında Türkiye'nin Sert Tavrı

Türkiye'nin dış politikada insan hakları ihlalleri konusunda tepki gösterdiği bir diğer olay ise 2010 yılında gerçekleşen “*Mavi Marmara*” baskınıdır. 2009 Davos Krizi'nden sonra İsrail ile ilişkilerin gergin bir boyuta gelmesi, tarafların birbirlerine karşı siyasi duruşlarını etkilediği gibi, kısa süre içerisinde siyasi eylemlerini de etkilemiş; hatta bu durum şiddet boyutuna kadar varmıştır. 22 Mayıs 2010'da bir sivil toplum kuruluşu olan İnsani Yardım Vakfı'nın (İHH) Türkiye'den Filistin'e yardım götürmek üzere yola çıkmasının ardından, 31 Mayıs 2010'da yardım filosunda bulunan “*Mavi Marmara*” adlı yolcu gemisi, henüz uluslararası sulardayken İsrail askerlerinin saldırısına uğramış; olay sonucunda çok sayıda Türk mürettebat hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır.

İsrail'in baskını sonrasında, Türkiye, dönemin İsrail Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u ülkeye geri çağırarak, bu saldırıyı protesto etmiştir. Bunun üzerine olayı uluslararası arenaya taşıyan Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'ne olağanüstü toplantı çağrısı yapmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu, buradaki konuşmasında İsrail'i barbarlıkla suçlamış; bu olayın Türkiye'nin 11 Eylül'ü olarak hatırlanacağını ve İsrail'in yaptığı haydutluk, korsanlık ve “*devlet terörü*” olduğunu vurgulamış²⁶, ayrıca İsrail'in cezalandırılması için sonuna kadar uluslararası hukuk çerçevesinde mücadele edileceğini de ifade etmiştir. Olayın ardından Birleşmiş Milletler'in defalarca ertelediği Mavi Marmara raporu *The New York Times* gazetesine sızmıştır. Bu rapora göre, 31 Mayıs 2010 tarihinde Gazze'ye giden Mavi Marmara gemisine İsrail askerlerinin yaptığı baskında aşırı ve orantısız güç kullanıldığı sonucuna varılmış, İsrail'in saldırıda ölen sivillerin ailelerine tazminat ödemesi gerektiğine ve bu aşırı eyleminden ötürü üzüntüsünü açıklamasının uygun olacağına vurgu yapılmıştır.²⁷

BM'nin diğer bir organı olan İnsan Hakları Konseyi de, bu saldırıdan sonra, 1 Haziran 2010 tarihinde toplanıp İsrail güçlerinin insani yardım amaçlı gemi filosuna yaptığı ve farklı ülkelerden birçok masum sivilin öldürülmesi ve yaralanmasıyla sonuçlanan şiddet yanlısı

²⁶ Mensur Akgün & Sabiha Senyücel Gündoğar & Aybars Görgülü (2014), “Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri”, *TESEV*, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.tesev.org.tr/tr/research/zor-zamanda-siyaset-israil-turkiye-iliskileri/>, s. 5.

²⁷ *Al Jazeera Turk* (2011), “Mavi Marmara raporu sızdı”, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mavi-marmara-raporu-sizdi>.

saldırısını en güçlü şekilde kınamış ve işgal altındaki Gazze'ye İsrail'den gıda, yakıt ve tıbbi malzemenin engelsiz olarak sağlanmasını talep etmiştir.²⁸ BM kararlarının yetersiz olduğunu vurgulayan Türkiye ise, İsrail'in ölümlere sebebiyet verdiği için yalnızca üzüntü ifadesinin yeterli olmayacağını savunmuş ve İsrail'den resmi olarak özür talebinde bulunmuş, fakat İsrail tarafından bu özür talebi kabul edilmemiştir. Ayrıca Gazze Şeridi'ndeki ablukanın kaldırılması için de Türkiye İsrail'i uyarılmış; fakat İsrail'den bu yönde de beklenen adım gelmemiştir. Tüm bu sebeplerle, İsrail'in tavrını yapıcı bulmayan Türkiye, İsrail ile ilişkilerini en alt düzeye indirme kararı almıştır. Böylece, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler minimum düzeye çekilmiş, devam eden projeler sekteye uğramış ve askeri anlaşmalar da askıya alınmıştır.

Dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Mavi Marmara'dan sonra Batı'nın kararlarını ve tavrını tatmin edici bulmadığı için, Gazze halkına uygulanan ambargonun kaldırılması, insan hakları ihlallerinin son bulması ve Arap-İsrail çatışmasına çözüm bulunmasına yönelik baskı yapılması için İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) devletlerine de çağrıda bulunmuştur. Gemi saldırısını bir cinayet olarak tasavvur eden dönemin İslam İşbirliği Teşkilatı (eski adıyla İslam Konferansı Örgütü) Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu da, uluslararası hukuka aykırı olan bu eylemin sonuçlarından İsrail devletinin sorumlu olduğunu vurgulamış ve İsrail'in Gazze'ye uyguladığı ambargonun bir an önce kaldırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Diğer Arap örgütleri ve ülkelerinden de benzer şekilde sesler yükselmiştir. Örneğin, dönemin Arap Birliği Genel Sekreteri Amr Musa bu saldırının İsrail'in barış istemediğini ve savaş yanlısı olduğunu gösterdiğini, aynı şekilde dönemin Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek İsrail'in aşırı ve gerekçesiz güç kullandığını ve Katar Emiri Şeyh Hamid bin Halife el Tani de İsrail'in eyleminin "korsanlık" olduğunu vurgulamıştır.²⁹

İsrail'in yapmış olduğu bu insan hakları ihlalleri karşısında Türkiye'nin aktif tutumu, her ne kadar Batı'dan Türkiye'nin beklediği yönde bir tepki gelmese de, Arap dünyasında genel olarak İsrail'i hedef alan bir hareketlenme yaratmış, dolayısıyla Türkiye'nin uluslararası arenadaki çabaları genelde destek görmüştür.

3.4. Mülteci Krizi Karşısında Türkiye'nin İnsani Diplomasisi

²⁸ United Nations Human Rights Council (2010), "14/... The Grave Attacks by Israeli Forces against the Humanitarian Boat Convoy", 01.06.2010, ss. 1-2.

²⁹ DW Türkçe (2010), "Arap ülkelerinden BM'ye çağrı", 31.05.2010, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.dw.com/tr/arap-%C3%BClkelerinden-bmye-%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1/a-5635974>.

Mültecilerle ilgili ilk düzenleme, Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'dir. Bu sözleşme, içeriği itibariyle yetersiz görülmüş ve sonrasında Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü ile yeniden düzenlenmiştir. 1951 Mülteci Sözleşmesi'nin 1. maddesinde, “*mülteci*” kavramı, “*1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar sonucunda din, ırk, uyruk, siyasi görüş veya belli bir toplumsal gruba mensubiyeti sebebiyle ülkesini terk eden ve zulme uğrayacağından korktuğu için dönmek istemeyen kişiler*” olarak ifade edilmiştir. 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne imza atan, dolayısıyla mülteciler konusunda sorumluluk yüklenen ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Fakat Türkiye, bu sözleşmeye coğrafi sınırlama çekincesi koyarak, yalnızca Avrupa'dan gelenleri “*mülteci*” olarak kabul etmiş, Asya ve Afrika'daki yoksul ülkelere gelen kişileri mültecilik statüsünün dışında tutmuştur.

Bu çerçevede, yabancıların ve mültecilerin haklarını korumak adına Türk yasaları bazı düzenlemeler öngörmüştür. “*6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu*” kapsamında Arap Baharı sonrasında Suriyelilerin sayılarının bir hayli artmasına istinaden 2014 tarihinde çıkarılan “*Geçici Koruma Yönetmeliği*”, Suriyelilerin haklarını garanti altına almak adına yapılan önemli bir düzenlemedir. 6458 sayılı Kanun'un 91. maddesine göre; “*Geçici Koruma*”, ülkesinden ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitlesel biçimde sınırlarımıza gelen ve uluslararası koruma talebi değerlendirilmeye alınamayan yabancılarla sağlanan korumadır.

Suriye'de yaşanan iç savaştan ötürü ülkelerini terk eden Suriyelilere, ilk kez 2011 yılında, Türkiye, “*açık kapı politikası*” ve “*insani diplomasi*” çerçevesinde ev sahipliği yapmıştır. Türkiye, çok boyutlu proaktif dış politikası çerçevesinde şekillendirdiği ve insanı merkeze alan bu anlayış çerçevesinde, Suriye'deki iç savaştan kaçanları ayırt etmeksizin ülkesine kabul etmiştir. 2012 yılının sonunda Türkiye'deki “*geçici koruma statüsü*” altındaki Suriyelilerin sayısı 14.000 iken, 2015 yılının sonunda bu rakam 2,5 milyona ulaşmıştır.³⁰ Türkiye, bu süreçte Avrupa Birliği'ni mültecilere kapılarını kapatmakla suçlamış, “*demokrasi, evrensel insan hakları, ahlaki norm ve değerler*” gibi kavramların AB için sadece bir söylemden ibaret olduğunu, kriz zamanlarında AB'nin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediğini ve yükü Türkiye gibi ülkelerin omzuna yüklemek istediğini vurgulamıştır.

³⁰ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, “Yıllara Göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeliler”, 23.12.2020, Erişim Tarihi: 30.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>.

Türkiye, dünyadaki tüm ülkeler arasında Suriyelilere en çok ev sahipliği yapan ülke konumundadır. Ankara, Suriyelilerin ihtiyaçlarının karşılanması için kendi ekonomik gücünün yeterli olmayacağını belirterek, bu konuda Avrupa'ya mülteci akınını önleme karşılığında AB'den fon istemiş ve bu çerçevede AB ile Türkiye arasında 18 Mart 2016'da "Geri Kabul Anlaşması" imzalanmıştır. Fakat AB'nin Suriyeliler için vaat ettiği 3+3 milyar euroluk fon konusunda sözünü tam olarak tutmadığı gerekçesiyle, Türkiye, AB'yi defalarca eleştirmiştir. Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'a göre, AB, fon ödemelerini bilinçli olarak geciktirmiş ve mülteciler konusunda Türkiye'ye karşı dürüst davranmamıştır. AB'nin fonlar konusundaki bu istikrarsız tavrına karşılık olarak, Erdoğan da, sınırlarını Avrupa'ya geçmek isteyen mültecilere açmak konusunda AB'ye gözdağı vermiştir.³¹

2019 yılında, AB'nin Türkiye'deki mülteciler için ayırdığı fonları ödememesi ve Türkiye'nin iç politik meseleleri nedeniyle, Geri Kabul Antlaşması bir süre askıya alınmıştır. Bu durum, mülteciler konusunda Türkiye ile AB ilişkilerini geren bir dönüm noktası olmuştur. Üzerine bir de İdlib'de devam eden çatışmalardan ötürü yeni bir göç dalgasının kapıya dayanması ve AB'nin Türkiye'ye İdlib operasyonları konusunda yeterli desteği vermemesi, Türkiye'nin Mart 2020'de kısa bir süreliğine mültecilere sınır kapılarını açmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeden sonra Yunanistan'a akın eden Suriyelilere, Yunan polisi tarafından gaz bombası sıkılması ve gerçek silahlarla bir Suriyelinin öldürülmesi üzerine, Cumhurbaşkanı Erdoğan, Yunanistan'ın sınır hattında takındığı tavrın cinayet olduğunun ve bunların hesabının sorulacağını altını çizerek, Yunanistan'ı suçlamıştır. Erdoğan, "Mültecilere sınırlarını kapatan, onları döverek geri göndermeye çalışan, bindikleri botları batırarak botların içindekileri ölüme terk eden bir Avrupa ülkesinin (Yunanistan) İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'ni ihlal ettiğini, bu insanlık dışı görüntülerin kabul edilemez olduğunu"³² vurgulayarak, Yunanistan'ın insan haklarıyla çelişen bir tutum gösterdiğini ve AB'nin de bu konuda sessiz kalarak ihlallere çanak tuttuğunu dünya kamuoyuna duyurmuştur.

2020 yılı sonu itibariyle, Türkiye'deki Suriyelilerin sayısı 3,5 milyonu geçmiştir. Türkiye, yalnızca Suriyelileri barındırmakla kalmamakta, onların sağlık, eğitim, istihdam ve diğer ihtiyaçlarını da karşılamaktadır. Bu konuda en başından beri "açık kapı politikası" anlayışını savunan Türkiye Cumhuriyeti ve Türk halkı, her ne kadar AB'nin bu konudaki isteksiz ve

³¹ European Parliament (2020), "EU-Turkey relations in light of the Syrian conflict and refugee crisis", European Parliamentary Research Service, Brussels, s. 2.

³² VOA Türkçe (2020), "Erdoğan: AB Ülkelerini Mültecilere Saygılı Davranmaya Davet Ediyoruz", 04.03.2020, Erişim Tarihi: 03.01.2021, Erişim Adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-ab-%C3%BClkelerini-multecilere-saygili-davranmaya-davet-ediyoruz/5314499.html>.

sorumluluktan kaçan tavırlarıyla karşı karşıya kalsa da, Suriyelilere yönelik dışlayıcı ve ötekileştirici bir tavır takınmamış ve duruma insani açıdan bakmıştır. Bu noktada, Türkiye, Suriyelilere kapılarını kapatarak onları kendi kaderlerine terk eden ve “*Kale Avrupası*” (*Fortress Europe*) anlayışını geliştirerek, kendisini mülteci krizinden soyutlayan AB’yi insan haklarına saygı duymamak noktasında sert bir şekilde eleştirmiştir.

3.5. Dağlık Karabağ Sorunu Konusunda Türkiye’nin Azerbaycan’a Desteği

Dağlık Karabağ Sorunu’nun başrol oyuncularını Ermenistan ve Azerbaycan’dır. Bugüne kadar çözülemeyen söz konusu meselede, Ermeni tarafının tezleri, Ermenilerin bu bölgede tarihi önceliklerinin olduğu, nüfus olarak çoğunluğu teşkil ettikleri ve bu nedenlerle self-determinasyon hakkına sahip oldukları yönündedir. Azerbaycan tarafı ise, Dağlık Karabağ bölgesinin hukuki ve tarihi olarak kendilerine ait olduğunu, bölgedeki etnografik yapının zaman içinde Sovyet ve Rus politikalarıyla suni olarak değiştirildiğini ve bu sebeple sorunun toprak talebine kapalı olacağını iddia etmektedir.³³

1993 senesinde Dağlık Karabağ’ın pozisyonuna ilişkin olarak BM Güvenlik Konseyi tarafından Azerbaycan’ın lehine olacak şekilde bazı kararlar alınmıştır. Bu kararda (Karar no 884), özetle; bölgede istikrar ve güvenliğin tehlike altında olduğu, Ermeni birliklerinin Azerbaycan’a ait olan bölgelerden çekilerek işgali durdurması gerektiği belirtilmiş, ayrıca Azerbaycan’ın egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve uluslararası sınırlarının dokunulmazlığına vurgu yapılmıştır.

Tüm bu kararlara rağmen, Eylül 2020’de Ermenistan’ın Azerbaycan’a ait olan bölgeleri işgale başlaması üzerine taraflar arasında yoğun çatışmalar başlamış; Ermenistan Ordusu, Dağlık Karabağ’da cephe hattı boyunca Azerbaycan ordusunun mevzilerine ve sivil yerleşim birimlerine yönelik saldırılara başlamıştır. Bu saldırılara Azerbaycan Ordusu da sert cevap vermiş; neticede birçok Azeri ili, kasabası ve köyü Ermenistan işgalinden kurtarılmış ve Karabağ Sorunu Azerbaycan’ın askeri zaferiyle fiili olarak çözümlenmiştir.

Türkiye, sorunun çıkış noktasından beri Ermenistan’a karşı Azerbaycan’a verdiği desteği ilan etmekten çekinmemiştir. Hem diplomatik, hem de askeri alanda Azerbaycan’ın yanında olduğunu her fırsatta belirten Türkiye, çatışmalar devam ettiği süreçte Ermenistan’ı işgalci olarak ilan etmiş ve işgal ettiği yerlerden geri çekilmesini talep etmiştir. Türkiye’nin resmi tepkisi de çok fazla gecikmemiş; 28 Eylül 2020 tarihinde TBMM’de grubu bulunan dört

³³ Reha Yılmaz (2010), “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı: 2, s. 71.

büyük siyasi parti (AK Parti, CHP, MHP ve İYİ Parti,), Ermenistan silahlı güçlerinin Dağlık Karabağ'da uluslararası hukuku ihlal ederek ağır silahlarla Azerbaycan sivil yerleşim alanlarına saldırmasını ortak bildiri ile kınamıştır.³⁴ Özellikle sivillerin yaşadığı köylerin hedef alınması, Türkiye açısından insan haklarının ihlali anlamına gelmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, “Türkiye'nin, tüm imkânlarını kullanarak kardeş Azerbaycan'ın yanında olmayı sürdüreceğini, bölgenin yeniden barışa ve huzura kavuşmasının Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını derhal terk etmesine bağlı olduğunu”³⁵ ifade ederek, bu durumun illegal olduğuna dikkat çekmiştir.

Azerbaycan Ordusu'nun sahadaki başarısının ardından, savaş, 9 Kasım 2020'de imzalanan ateşkes anlaşmasıyla sona ermiştir. 17 Kasım 2020'de gerçekleştirilen görüşmelerden sonra ise, Türkiye ile Azerbaycan arasında “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” imzalanmış; böylelikle Azerbaycan'a asker gönderme konusundaki tezkere kabul edilmiştir. Bu karara istinaden, Türkiye, Dağlık Karabağ konusunda yalnızca masada değil, sahada da aktif olacağını göstermiştir. Anlaşmaya göre, Azerbaycan ile Ermenistan arasında varılan mutabakat sonucunda ateşkesine uyulup uyulmadığının kontrol edilmesi amacıyla işgalden kurtarılan Azerbaycan topraklarında Rusya ile Türkiye arasında bir “ortak merkez” oluşturulacaktır. Bu ortak merkezde, Türk Silahlı Kuvvetleri personelinin yanı sıra, ihtiyaca göre sivil personelin de görev yapmasına izin verilecektir.

Dağlık Karabağ Sorunu konusunda, Türkiye, Azerbaycan'a ait olan toprakların uluslararası hukuka uygunsuz olarak işgal edildiğini ve işgal altındaki sivillerin haklarına tecavüz edildiğini uluslararası kamuoyunda sıkça dile getirerek, hem insan hakları ihlallerine kayıtsız kalmadığını göstermiş, hem de bölgede barışın ve güvenliğin tesis edilmesine katkı sağlamıştır. Azerbaycan'ın işgal edilen bölgelerini kurtarması, Ermenistan'ın ateşkesi kabul etmesi ve Türkiye'nin ülkede asker konuşlandırma yetkisine sahip olması, Türkiye'yi kazananlar safına sokmuştur. Böylelikle, Türkiye'nin uluslararası hukuk ve insani ideallere dayalı politikaları, Karabağ Sorunu'nda net bir netice elde etmiş ve olumlu sonuç vermiştir.

Sonuç

³⁴ TBMM (2020), “TBMM'de 4 Siyasi Partiden Ermenistan'a Kınama”, 28.09.2020, Erişim Tarihi: 04.01.2021, Erişim Adresi: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=149410.

³⁵ NTV (2020), “Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Ermenistan'a kınama”, 28.09.2020, Erişim Tarihi: 04.01.2021, Erişim Adresi: https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakika-haberi-cumhurbaskani-erdogandan-ermenistana-kinama,Rp_h2hizHUuFSDz7x8Snnw.

Sonuç olarak, 2009 sonrasında bölgesel bir güç olma parolasıyla hareket eden Türkiye'nin gelişmeleri önceden öngörüp, istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına engel olmak amacıyla izlediği “*proaktif diplomasi*” ve uluslararası örgütlere daha yoğun bir katılım ve daha fazla inisiyatif almaya yönelik geliştirdiği “*ritmik diplomasi*” modelleri, yakın coğrafyasında, bilhassa Ortadoğu politikalarında kendini daha fazla hissettirmiştir. “*Merkez ülke*” sıfatıyla kendisinde daha önemli kararlar alma ve müdahale alanlarını genişletme hakkını gören Türkiye, Müslüman coğrafyasındaki insan hakları ihlalleri karşısında daha yoğun bir şekilde sesini çıkarabilmiştir. Fakat Türkiye'nin bu tepkisi her soruna karşı aynı ölçüde olmamış ve her zaman diliminde aynı istikrarlı çizgide yürümemiştir.

Davos Krizi ile başlayan süreçte, Türkiye, İsrail'in Filistin'de yapmış olduğu katliamlara karşı ilk kez sesini bu kadar yüksek tonda çıkarmış ve dünya kamuoyu önünde İsrail'i soykırım yapmakla suçlamıştır. Bu durum, Türkiye'nin Ortadoğu'daki imajını özellikle halklar nezdinde güçlendirmiştir. Mavi Marmara Baskını sonucunda Türk mürettebatın öldürülmesinin ardından Türkiye'nin İsrail'e karşı gösterdiği sert tavır ve BM'ye yapılan baskılar, Türkiye'yi uluslararası toplum nezdinde “*ciddiye alınan*” bir pozisyona soksa da, BM'nin İsrail'e karşı yaptırımlarının yetersiz kalması, Türkiye'nin halen uluslararası örgütler üzerinde yüksek bir baskı gücü olmadığını göstermiştir.

Arap Baharı'nın başlangıcından bu yana Türkiye'nin Suriyeli mültecilere kapısını açması, yine insani diplomasi bağlamında düşünülmesi gereken bir politikadır. 3,5 milyondan fazla Suriyeliye ev sahipliği yapan Türkiye, bu anlamda hem kendi misafirperverliğine vurgu yaparak insani değerleri yüceltmiş, hem de Avrupa Birliği'nin mülteciler konusunda üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediğini ve bunun Avrupa'nın demokratik değerlerine aykırılık teşkil ettiğini ifade ederek AB'yi eleştirmiştir. Fakat Suriyelilerin ekonomik anlamda Türkiye'ye yük olması, AB'nin verdiği hibe sözünü henüz tam olarak yerine getirmemesi ve Türkiye'nin askeri operasyonlarının her fırsatta eleştirilmesi, artık Türkiye'nin de tahammül sınırlarını zorlamış, en nihayetinde mültecilere -kısa bir süre için- sınır kapıları açılarak, Avrupa'ya doğru akın etmelerine izin verilmiştir. Bu durum karşısında Yunanistan'ın mültecilere karşı uyguladığı sert politikalar ise, yine Türkiye tarafından insan haklarının ihlali olarak eleştirilmiştir. Bu şekilde, Ankara, Batı dünyasına yine uluslararası toplum önünde adeta ders vermeye gayret etmiş ve insani ve demokratik değerlere sahip çıkmayanın asıl Batılı devletler (Yunanistan ve AB) olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Etnik köken odaklı olarak ise, Türk soydaşlarına karşı Türkiye'nin 2009 sonrasında korumacı bir politika izlediğini, fakat bilhassa Doğu Türkistan (Uygur Sorunu) örneğinde görüldüğü üzere, bu konuda her zaman istikrar sağlanamadığını söylemek mümkündür. Nitekim 2009 yılındaki Urumçi katliamına karşı sesini yükselten ve Çin'in bu vahşete son vermesi çağrısı yapan Türkiye, 2019 yılına gelindiğinde, 22 ülkenin Uygur Türklerinin serbest bırakılması için imza attığı bildiriye imza atmamış; Türk heyetinin Çin ziyaretinde ise, Uygur Türkleri konusunun istismar edildiği ve Çin'in toprak bütünlüğünün savunulduğu açıklanmıştır. Böylece, Çin'le geliştirilen ikili ticari ilişkilerin Uygur Türkleri konusunun önüne geçtiği görülmüştür. Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın toprakları olduğu konusunda ise, Türkiye, yıllardır savunduğu çizgiyi ısrarla sürdürmüştür; 2020'deki Ermeni işgali sırasında Azerbaycan'a her türlü destek vereceğini açıklamış, bölgede yapılan ateşkes sonrası Rusya ile oluşturulacak “*ortak merkez*” kapsamında Azerbaycan'a asker gönderilmesini içeren tezkereyi de meclisten geçirmiştir.

KAYNAKÇA

- Akgün, Mensur & Senyücel Gündoğar, Sabiha & Görgülü, Aybars (2014), “Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri”, *TESEV*, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.tesev.org.tr/tr/research/zor-zamanda-siyaset-israil-turkiye-iliskileri/>.
- *Al Jazeera Turk* (2011), “Mavi Marmara raporu sızdı”, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mavi-marmara-raporu-sizdi>.
- Amnesty International (1999), “People’s Republic of China Gross: Violations of Human Rights in the Xinjiang Uighur Autonomous Region”, 21.04.1999.
- Apodaca, Clair (2006), *Understanding U.S. Human Rights Policy: A Paradoxical Legacy*, New York: Routledge.
- Ataman, Muhittin (2012), “Turkey and Saudi Arabia: Newly Discovered Partners?” *SETA*, 02.08.2012, Erişim Tarihi: 30.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.setav.org/en/turkey-and-saudi-arabia-newly-discovered-partners/>, ss. 1-24.
- Clemens, Walter (2011), “History Shows Us That Open Diplomacy Is Best”, *Global Asia*, Cilt 6, Sayı: 1, ss. 48-50.
- *CNN Türk* (2009), “Davos’taki Gazze Krizi Dış Basında”, 30.01.2009, Erişim Tarihi: 01.01.2021, Erişim Adresi: <https://www.cnnturk.com/2009/dunya/01/30/davostaki.gazze.krizi.dis.basinda/511254.0/index.html>.
- Çandar, Cengiz (2013), “Ortadoğu ‘yanarken’ Türkiye ne yapmalı?”, *Hürriyet*, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/ortadogu-yanarken-turkiye-ne-yapmalı-24788613>.
- Donnelly, Jack (2013), *Universal Human Rights in Theory and Practice*, London: Cornell University Press.
- *DW Türkçe* (2010), “Arap ülkelerinden BM’ye çağrı”, 31.05.2010, Erişim Tarihi: 29.12.2020, Erişim Adresi: <https://www.dw.com/tr/arap-%C3%BClkelerinden-bmye-%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1/a-5635974>.
- Er, Cüneyt (2004), “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 1. Maddesi: İnsan Haklarına Saygı Yükümlülüğü ve Sözleşme’nin Uygulanması”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı: 53, ss. 45-62.

- NTV (2020), “Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan Ermenistan’a kınama”, 28.09.2020, Erişim Tarihi: 04.01.2021, Erişim Adresi: https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakika-haberi-cumhurbaskani-erdogandan-ermenistana-kinama,Rp_h2hizHUuFSDz7x8Snnw.
- TBMM (2020), “TBMM’de 4 Siyasi Partiden Ermenistan’a Kınama”, 28.09.2020, Erişim Tarihi: 04.01.2021, Erişim Adresi: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=149410.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nde Meydana Gelen Olaylar Hk.”, No: 118, 10.07.2009, Erişim Tarihi: 03.01.2020, Erişim Adresi: http://www.mfa.gov.tr/no_118_-08-temmuz-2009_-sincan-uygurozerk-bolgesi_nde-meydana-gelen-olaylar-hk_.tr.mfa.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)”, Erişim Tarihi: 02.01.2021, Erişim Adresi: http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ve-avrupa-guvenli-ve-ismirligi-teskilati-agit_.tr.mfa.
- United Nations Human Rights Council (2010), “14/... The Grave Attacks by Israeli Forces against the Humanitarian Boat Convoy”, 01.06.2010, ss. 1-2.
- United Nations Human Rights Office (2020), “Annual Reports, Appeals and Plans”, Erişim Tarihi: 30.12.2020, <https://www.ohchr.org/en/publicationsresources/pages/annualreportappeal.aspx>.
- VOA Türkçe (2020), “Erdoğan: AB Ülkelerini Mültecilere Saygılı Davranmaya Davet Ediyoruz”, 04.03.2020, Erişim Tarihi: 03.01.2021, Erişim Adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-ab-%C3%BClkelerini-multecilere-saygili-davranmaya-davet-ediyoruz/5314499.html>.
- Yılmaz, Reha (2010), “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı:2, ss. 69-93.
- Zeybek, Namık Kemal (2009), “Başbakanı Kutluyorum”, *Radikal*, 31.01.2009, Erişim Tarihi: 29.12.2021, Erişim Adresi: <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/namik-kemal-zeybek/basbakani-kutluyorum-919369/>.